

معرفی کتاب خارجی

نهادهای دینی مسلمانان در امپراتوری روسیه

• افسانه منفرد

تألیف و درج مقالاتی درباره اقوام مسلمان آسیای مرکزی و قفقاز در دایرةالمعارف بزرگ اسلامی و دانشنامه جهان اسلام، تأسیس مجله مسائل آسیای مرکزی و قفقاز از سوی دفتر مطالعات و برگزاری گاه به گاه نشست‌ها و گردهمایی‌ها درباره تاریخ و فرهنگ و مسائل روز سیاسی جمهوری‌های تازه استقلال یافته مسلمان بر رونق این مباحث افزود.

در این میان پژوهش‌ها درباره اقوام مسلمانی که از نزدیکی جغرافیایی و بالطبع فرهنگی بیشتری با ایرانیان برخوردارند، به لحاظ کمی و کیفی البته بیشتر بوده است. چنان که اقوامی همانند تاجیک‌ها، ازبک‌ها و ساکنان قفقاز عمدتاً موضوع تحقیقات واقع می‌شدند. در این میان مسلمانان ساکن در فدراتیو روسیه و نواحی نزدیک به این مرکز کمتر از ساکنان جمهوری‌های پیرامونی که برخی نیز همسایه ایران هستند، مورد عنایت واقع شده‌اند.

کتاب نهادهای دینی مسلمانان در امپراتوری روسیه نوشته آلن فرانک از این جنبه، اثری کم نظیر محسوب می‌شود زیرا به مسائل تاریخی و فرهنگی مسلمانان حیطة جغرافیایی نسبتاً دوری چون سرزمین میان رود ولگا و کوه‌های اورال می‌پردازد.

کتاب نهادهای دینی مسلمانان در امپراتوری روسیه نوشته آلن فرانک از این جنبه، اثری کم نظیر محسوب می‌شود زیرا به مسائل تاریخی و فرهنگی مسلمانان حیطة جغرافیایی نسبتاً دوری چون سرزمین میان رود ولگا و کوه‌های اورال می‌پردازد.

آلن فرانک، نویسنده کتاب، دکترای خود را در مطالعات اوراسیای مرکزی از دانشگاه ایندیانا و به راهنمایی یکی از برجسته‌ترین پژوهندگان تصوف در حوزه آسیای مرکزی، دکتر دون دیویس، گرفته است و در واقع، نقطه تألیف کتاب کنونی در سفری بسته شده که مؤلف همراه با استاد مذکور به ناحیه ولگا - اورال در سپتامبر ۱۹۹۴ داشته است. در این سفر وی با یک نسخه خطی از کتاب تواریخ آلتی آتابه زبان ترکی تألیف محمد فاتح بن ایوب الالمینی در دانشگاه قازان برخورد. تواریخ آلتی آتابه به زبان ترکی و در سال ۱۲۸۹ ش/ ۱۹۱۰ م. امام دهکده تاتار نشین المین و فرزند او که هم نام وی نیز هست، به رشته تحریر درآوردند. این کتاب، اثری کم نظیر درباره تاریخ و نهادهای دینی مسلمانان منطقه است که تاکنون چندان مورد توجه قرار نگرفته و به گفته آلن فرانک در هیچ اثر چاپ شده‌ای، ارجاع بدان وجود نداشته است.

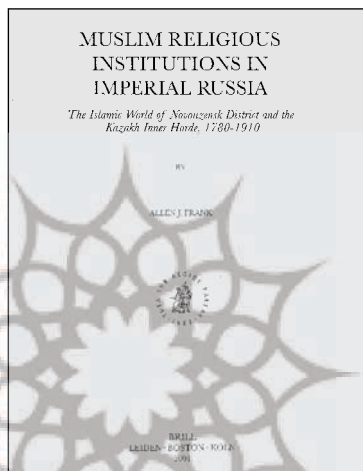
نهادهای دینی مسلمانان در امپراتوری روسیه عمدتاً بر مبنای گزارش و

■ نهادهای دینی مسلمانان در امپراتوری

روسیه*

■ آلن جی. فرانک

■ بریل، لیدن، ۲۰۰۱

مطالعه درباره مسلمانان و نهادهای دینی آنان در روسیه و دیگر سرزمین‌های تحت نفوذ این دولت تا سال‌ها و تا هنگام فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی در نخستین سال‌های دهه نود سده بیستم همواره با مشکلاتی روبه‌رو بوده است که موجب اقبال اندک پژوهشگران به این موضوع می‌شد. دسترسی نداشتن به منابع و اسناد بایگانی‌های دولتی روسیه تزاری و سپس دولت شوروی فقدان امکانات لازم برای سفر به نواحی مسلمان نشین شوروی، و مطالعات میدانی از یک سو و نوعی بیم و احتیاط در پرداختن به موضوع از آنجا که می‌توانست به نوعی هم صدایی با نظریه پردازان و مورخان هوادار غرب و سرمایه‌داری و طالب گریز این جوامع از حیطة نفوذ نخستین دولت سوسیالیستی جهان، قلمداد شود، توجه جدی و پیگیر پژوهشگران علاقه‌مند را مانع می‌شد.

با تغییر چهره سیاسی جهان در آخرین دهه هزاره دوم و از بین رفتن نظام دو قطبی در جهان، روی آوردن به مطالعه و بررسی تاریخ و فرهنگ مردمان در این سرزمین‌های وسیع آسان‌تر و جذاب‌تر گردید و انبوهی از آثار و پژوهش در این حوزه عرضه شد که نگاهی گذرا به فهرست انتشارات مؤسسات دست‌اندرکار و پایگاه‌های اینترنتی مربوط گستره کمی و کیفی وسیع آن را مشخص می‌سازد. در ایران ترجمه اثر ارزشمند دکتر شیرین آکیز با عنوان اقوام مسلمان شوروی^۱ به زبان فارسی را می‌توان تا حدودی سر آغاز این روند دانست. سپس با ترجمه آثار دیگری از اسلام‌شناسان و پژوهندگان مسائل جوامع مسلمان روسیه و اتحاد شوروی این عنایت خاص تداوم یافت. آثاری چون قیام باسماچیان از زکی ولیدی طوغان^۲ مسلمانان شوروی، گذشته، حال و آینده از الکساندر بنیگسن و مری براکس آپ،^۳ امپراتوری گسسته از هلن کارردانکوس^۴، شیخ شامل از فیتس روی مک لین^۵، کمیسرها و صوفی‌ها از الکساندر بنیگسن و اندرس ویمبوش^۶ و نیز

با تغییر چهره سیاسی جهان در آخرین دهه هزاره دوم و از بین رفتن نظام دو قطبی در جهان، روی آوردن به مطالعه و بررسی تاریخ و فرهنگ مردمان در این سرزمین‌های وسیع آسان‌تر و جذاب‌تر گردید و انبوهی از آثار و پژوهش در این حوزه عرضه شد که نگاهی گذرا به فهرست انتشارات مؤسسات دست‌اندرکار و پایگاه‌های اینترنتی مربوط گستره کمی و کیفی وسیع آن را مشخص می‌سازد. در ایران ترجمه اثر ارزشمند دکتر شیرین آکیز با عنوان اقوام مسلمان شوروی^۱ به زبان فارسی را می‌توان تا حدودی سر آغاز این روند دانست. سپس با ترجمه آثار دیگری از اسلام‌شناسان و پژوهندگان مسائل جوامع مسلمان روسیه و اتحاد شوروی این عنایت خاص تداوم یافت. آثاری چون قیام باسماچیان از زکی ولیدی طوغان^۲ مسلمانان شوروی، گذشته، حال و آینده از الکساندر بنیگسن و مری براکس آپ،^۳ امپراتوری گسسته از هلن کارردانکوس^۴، شیخ شامل از فیتس روی مک لین^۵، کمیسرها و صوفی‌ها از الکساندر بنیگسن و اندرس ویمبوش^۶ و نیز

و پیشینه آن، جایگاه مفتیان، امامان، ملایان و آخوندها، سلسله مراتب روحانیت مسلمانان، نحوه کسب وثاقت لازم برای تبلیغ آیین اسلام، الگوی زندگی خانوادگی، وظایف و منابع مالی این مقامات را روشن می‌سازد. این بخش همچنین در بردارنده آگاهی‌های سودمندی درباره تصوف و صوفیان برجسته منطقه است؛ در فصل هفتم از آداب و رسوم و باورها و آیین‌های دینی همچون نحوه برگزاری نماز باران، آیین حج، پرداخت زکات و نظایر آن سخن رفته است؛ فرانک در فصل هشتم و پایانی کتاب در نگاهی اجمالی نهادهای تربیتی، طریقت‌های صوفیانه و مساجد و امکان متبرک و سرانجام شکل پرداخت انواع مالیات‌های اسلامی را در حوزه مسلمانان قفقاز بررسی می‌کند.

برای نویسنده این نکته قابل تعمق بوده است که دولت روسیه تزاری و سپس شوروی هیچ یک عملادر بنیان نهادن و رشد این نهادها تأثیر قابل توجهی نداشتند بلکه این مؤسسات دینی را در اصل همیشه جماعات و گروه‌های داوطلب مسلمان در روستاها و شهرها پایه‌گذاری می‌کردند و وجود آنها جنبه همگانی و مشترک جوامع مسلمان بوده است. چنانکه براساس آمارهای رسمی، مرکز روحانیت مسلمانان ارنبورگ، نهاد اصلی نظارت بر امور مسلمانان در روسیه و سبیری، در سال ۱۸۸۳ برپیش از چهار هزار مسجد و هفتصد روحانی و دومیلیون مسلمان نظارت داشته است.

هدف اصلی پژوهش فرانک کشف آن الگوهایی است که براساس آن این نهادهای مذهبی و مردمی پدید می‌آیند و به جنبه‌ای مهم از زندگی اجتماعی مسلمانان تبدیل می‌شوند.

پی‌نوشت‌ها:

- * Allen J. Frank, *Muslim Religious Institutions in Imperial Ovtisia The Islamic World of Novouzensk District and the Kazakh Inner Horde, 1780-1910*
۱. شیرین آکیز، اقوام مسلمان اتحاد شوروی، ترجمه علی خزاعی فر، بی‌جا، ۱۳۶۶
۲. زکی ولیدی طوغان، قیام با سماجیان، ترجمه علی کاتبی، تهران، ۱۳۶۸
۳. الکساندر بنیگسن و مری براکس آپ، مسلمانان شوروی گذشته، حال و آینده، ترجمه کاوه بیات، تهران، ۱۳۷۰
۴. هلن کارردانکوس، امپراتوری گسسته، ترجمه غلامعلی سیار، تهران، ۱۳۶۵
۵. فیتس روی مک لین، شیخ شامل داغستانی، ترجمه کاوه بیات، تهران، ۱۳۷۰
۶. الکساندر بنیگسن و اندرسن ویمبوش، کمپرها و صوفی‌ها، تهران، ۱۳۷۸

روایت تواریخ آلتی آتا تنظیم و تألیف شده است که تاریخی محلی است. زادگاه نویسنده تواریخ... دهکده المین، در ناحیه نووزنسک در عمق استپ جنوب روسیه قرار گرفته است. این دهکده دیرتر از نواحی دیگر به صورت مستعمره روسیه درآمد. این نواحی در فاصله سال‌های ۱۷۸۰ تا ۱۸۴۱ م. مسلمان شده و محدوده زمانی وقایع مورد بحث در کتاب نیز همین سال‌ها و سال‌های بعدتر تا ۱۹۱۰ را می‌پوشاند. شروع این دوره مصادف با سلطنت کاترین دوم و پایان آن اندکی پیش از انقلاب اکتبر است. دوره‌ای از رشد سریع و مداوم اسلام در روسیه و سبیری که ناشی از شرایط ویژه، از جمله به رسمیت شناختن نهادهای مسلمانان از سوی حکومت روسیه در دوره سلطنت کاترین و رشد تجارت پویای مسلمانان بوده است. از اواخر سده هجدهم با تأسیس مرکز روحانیت مسلمان ارنبورگ، تاریخ فرهنگی و دینی این سرزمین‌ها به مرحله تازه‌ای وارد شد.

آلن فرانک در اثر خود، طی هشت فصل همراه با مقدمه‌ای مفصل به بحث در باب حیات دینی و فرهنگی این جوامع در این دوره تاریخی می‌پردازد. در مقدمه مفصل و جامع کتاب، فرانک سنت پژوهشی پیش از خود را به نقد و بررسی می‌گذارد و ضمن تقسیم این پژوهش‌ها به سه بخش آثار پژوهندگان دوره شوروی، آثار مورخان ملی‌گرا و مطالعات پس از فروپاشی شوروی، این منابع را معرفی می‌کند.

فصل نخست کتاب به اطلاعاتی درباره کتاب تواریخ آلتی آتا نویسنده آن اختصاص دارد؛ اما پیش از آن فرانک به صورتی اجمالی به منابع تاریخی مسلمانان پیش از انقلاب می‌پردازد که عمدتاً به آثار مورخان دربار مغولان، تاریخ‌نگاری سری بلغارها، آثار تاریخ‌نویسان ملی‌گرای تاتار و سرانجام تواریخ محلی تقسیم می‌شود. از جمله مهم‌ترین آثار دسته نخست جامع‌التواریخ قادر علی‌بک جلایری (تألیف ۱۶۰۳) و دفتر چنگیز نامه از مؤلفی ناشناخته (تألیف حدود ۱۶۳۰) و از آثار دسته دوم تواریخ بلغاریه حسام‌الدین البلغاری و از زمره کتاب‌های دسته سوم مستفاد الاخبار فی احوال قازان و بلغار از شهاب‌الدین مرجانی (۱۸۱۸-۱۸۸۹) می‌توان نام برد.

آثار دسته چهارم که تواریخ آلتی آتا نیز در این حیطه می‌گنجد و در تدوین تاریخ حیات دینی و مؤسسات مذهبی بسیار سودمندتر است زیرا به این نهادها توجه ویژه‌ای دارد. از آن جمله است تاریخ آسترخان از جهان‌شاه جاج ترخانی (تألیف ۱۹۰۷) که فهرستی از امامان و مساجد ناحیه آسترخان راهم زمان با انقلاب ۱۹۰۵ روسیه و رواج افکار اصلاح‌طلبانه به دست می‌دهد. در فصل دوم نویسنده به ترسیم سیمای زندگی اقتصادی و جغرافیای منطقه می‌پردازد، فصل سوم ویژه توضیحاتی درباره ترکیب قومی منطقه به ویژه مسلمانان آن است؛ فصل چهارم در باب سلسله مراتب روحانیت و شخصیت‌های برجسته مذهبی در این سرزمین‌هاست؛ فصل پنجم به معرفی مساجد منطقه اختصاص دارد؛ فصل ششم ضمن طرح مباحثی در باب تعلیم و تربیت مسلمانان، به تفصیل ضمن معرفی مرکز روحانیت مسلمانان ارنبورگ